

הר הבית

בין חלום לממשות

עורך:
ידידיה צ' שטרן

מאמרים

הקדמה

ידידיה צ' שטרן

"הר הבית" הוא המקום הפיזי המרכזי ביותר בהווייה היהודית מהלך הדורות וגם כיום. כל ניסיון לתארו בממדים קונקרטיים כלשהם ולהכילו בהם נתקל בקשיים משום שהיחס אליו מתנודד בין קטבים שונים: רציונליים ומיסטיים, דתיים, לאומיים ותרכותיים, פרטיקולריים ואוניברסליים, היסטוריים ומטה-היסטוריים, גיאוגרפיים-פיזיים ומדומיינים-רוחניים. למרות זאת, בספר זה נבקש להסתכל על הר הבית מתוך עמידה על המתח שבו הוא מתקיים בין חלום לממשות, שהפער ביניהם עצום.

המציאות הממשית של הר הבית מנקודת ראות יהודית צנועה, שלא לומר פגומה. ה"בית" שעל שמו נקרא המקום אינו קיים כבר אלפיים שנה, ושרידיו אינם בנמצא. ה"הר" רחוק מלהיות מרשים: מדובר בגבעה ממוצעת במזרח ירושלים שקשה לזהות את ייחודה מבחינה טופוגרפית. הנוכחות המעשית של

יהודים על ההר מוגבלת מאוד, והתפילה בו אסורה. מנגד, החלום הכרוך בו גדול לאין שיעור. נוכחותו בתודעה היהודית מכרעת. שבעים דורות של יהודים בכל התפוצות כולן – מאירופה עד אפריקה, מאסיה עד אמריקה – חלמו עליו כיעד חפץ. בישראל של היום, לאחר כמה עשורים של דחיקתו מהתודעה המעשית, שב הר הבית להיות נושא מרכזי בשיחה הישראלית, בין בהקשרים דתיים בין בהקשרים לאומיים ותרבותיים.

המוסלמים רואים גם הם בהר הבית, שהם מכנים "חַרְם אֶל־שְׂרִיף", מקום קדוש מבחינה דתית, ומייחסים לו חשיבות מהבחינה הלאומית והתרבותית. כך, החלומות המקבילים והסותרים של יהודים ושל מוסלמים בנוגע להר מוליכים להתנגשות במציאות באשר לדרך ההתנהלות בו כאן ועכשיו. אין צורך להכביר בדבר פוטנציאל הסכנה הטמון בהתנגשות זו, שעיקרה החשש מפני תרגום המאבק הלאומי והמקומי בין יהודים לערבים, שהוא מר דיו, למאבק דתי וגלובלי בין היהדות לאסלאם.

בשער הראשון, ההגותי, של ספר זה, יתואר החלום – על היבטיו הדתיים, הלאומיים והתרבותיים – הן מנקודת ראות יהודית הן מנקודת ראות מוסלמית; בשער השני נציג את הממשות, את הריאליה, מתוך עיסוק בהיבטים פיזיים, סוציולוגיים ומשפטיים בנוגע להר הבית; בשער הסיום של הספר נציע סרטוט של מתווה מלא ועשיר של החלום מהצד היהודי, על סוגיו השונים, ונעמוד על המשמעויות המעשיות של כל אחד מהחלומות בעת המיוחדת הזאת, אשר בה "הר הבית בידינו".

אלו מאמרי שער "החלום":

המסה הקצרה הפותחת את הספר מתמקדת בהבנת המשמעות של דחיסות הקדושה שעל ההר. פרופ' משה הלברטל מצביע על כך שבעוד על גבולות אפשר להתפשר, הקודש הוא לכאורה מרחב מוחלט שאינו ניתן לחלוקה. אולם לדעתו, הבהרה של מושג הקודש עשויה לתרום להבנת היחס הראוי בין קדושה לריבונות. "קדושה", במסורת היהודית, מטילה מגבלה על שליטה ועל בעלות. הקדוש הוא התחום שאין לרתום לצרכים אנושיים. בהקשר של הר הבית, אפיונו של המרחב

כקדוש אינו מתיר יחס אינסטרומנטלי כלפיו. שימוש בהר הבית לביצור או לעיגון ריבונות מחלל אפוא את קדושתו.

מעמדו התיאולוגי המיוחד של ההר בהגות היהודית מתואר בידי פרופ' דב שוורץ. אף שבמקרא אין הר הבית תופס מקום מרכזי, מסורת ההלכה, ובעקבותיה הפילוסופיה היהודית והקבלה, עוסקות בהרחבה בהר הן מבחינת דרכי ההתנהגות בו הן מבחינת תפקידו ומשמעותו. האגדה והמדרש שלאחר החורבן, ובהמשך, ההגות המסועפת של ימי הביניים, הפכו את ההר לאתר המרכזי בתיאולוגיה היהודית.

שוורץ סוקר את המוטיבים החשובים שבאמצעותם נרקם היחס להר: בין לאומיות פרוטוקולרית, שלפיה ההר "שייך" לעם ישראל, לבין חשיבותו הקוסמית האוניברסלית כתמונת ראי אלגורית של העולם הארצי כולו. הספרות המיסטית רואה בהר מקום אשר בו ישנה נוכחות אלוקית בעולם הארצי, והוא הפך למבטא סמלים המשקפים תהליכים המתרחשים בעולם האלוקי, כגון המאבק בין טוב לרע.

היו שייחסו להר הבית יתרונות מרחביים המבוססים לכאורה על מדע, שלפיהם ההר הוא מרכז העולם, הנקודה הגבוהה בתבל ובעל נתונים טבעיים יוצאי דופן. היו שראו בו את מקום המפגש בין שמיים לארץ; בין תחתונים (העולם הארצי הגשמי) לעליונים (העולם האלוקי הרוחני). ההר נתפס כמעניק את הגוון הדתי ליקום כולו. הוא מקור של שפע אלוקי הזורם לעולם באמצעותו.

כמובן, לא נפקד מקומן של מסורות אפוקליפטיות ומשיחיות בנוגע לעתיד ההר, חלקן פסיביות (הבית השלישי ירד מהשמיים) וחלקן אקטיביות (יש לבנות את הבית השלישי). לעתיד לבוא יתרחש למרגלות ההר השיפוט של הגויים, ואולי אף של היהודים. רבות מהמסורות המתארות את המהלך הגאולי של ימות המשיח קושרות בינו לבין הר הבית, ובהן גם מסורות אפוקליפטיות של קץ ההיסטוריה.

פרופ' חביבה פדיה מעמיקה חדור בדיון הקושר בין השינויים והתנודות באשר למשמעות הניתנת להר הבית וחשיבותו הסמלית לבין מהלכים היסטוריים וגיאוגרפיים המתרחשים במציאות. כיבושו של ההר במלחמת ששת הימים צירף אותו, כשחקן מיתני הנושא מטען דתי סימבולי, למרחב הפוליטי.

דמויות רבניות ואחרות בציבור הדתי-לאומי מאמינות שהמרחב הישראלי אמור לממש את הזמן הגאולי. בעבורם, מדינת ישראל כראשית צמיחת גאולתנו היא אקסיומה אמונית, והצלחתה במלחמת ששת הימים היא המחשה לכך. והנה, שרשרת אירועים שהתרחשו בישראל: הנסיגה מסיני, המהלכים סביב הסכמי אוסלו, האינתיפאדה השנייה ובעיקר תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה, יצרה בעיני מאמינים יהודים נתק יסודי בין תפיסתם ואמונתם בנוגע לתהליך הגאולה לבין המציאות. נוצר מבנה של דיסוננס קוגניטיבי בנוגע לתהליך הגאולה בזמן ובמרחב. כתוצאה מכך נערכה העתקה של השיח הגאולי מאזורי הספר המפונים אל מוקד חלופי – הר הבית. נוכח אובדן הבית הפרטי הודגש המעבר אל הבית בה"א הידועה: הבית הקולקטיבי. אנרגיות של דת ואקסטזה של קדושה, שדעכו עקב התפתחויות שליליות בשטח ארץ ישראל ובמרחב הפוליטי, לובו והתעוררו תוך התאמה תיאולוגית כלפי המוקד הסימבולי שהיה עד אז מושעה (בידי הריבון). באופן מרתק, דווקא הסטטוס-קוו שהכתיב משה דיין, שהצניע את מקומו של ההר והפך אותו בלתי-נגיש, תרם – בעת המשבר תולדת ההתנתקות – להעצמת כוחו כמי שאליו נישאת התשוקה המשיחית.

המאמינים כיבדו ברובם המכריע את איסור העלייה להר כל זמן שסברו שהממשלה ממשיכה לפעול במסגרת פרקטיקה התואמת את זמן הגאולה. אבל הנסיגות, ובעיקר ההתנתקות, מובנות כנסיגה מהזמן המשיחי, ולכן נוצר נתק בין המרחב הריבוני והפוליטי לבין המרחב המיתי. ממילא, האיסור על העלייה – פרי החלטת המדינה – איבד מתוקפו, והמושעה שב למרכז הבמה. פדיה מציגה כמה מהדמויות המובילות את השינוי תוך שהן נזקקות לטקטיקות שונות כגון טרור (יהודה עציון), חינוך (הרב ישראל אריאל) או שיח זכויות (יהודה גליק). דמויות אלו ואחרות סוחפות אחריהן במהלך הזמן חלקים ניכרים מהציונות הדתית, כמו גם קבוצות לאומיות חילוניות.

את מהלך המחשבה של הימין הציוני החילוני כלפי הר הבית מתאר פרופ' אריה נאור. משנתם של שלושה: זאב ז'בוטינסקי, מנחם בגין ואורי צבי גרינברג, עומדת במרכז המאמר. כל אחד מהאישים הציע שילוב שונה בין מיתוסים וסמלים לבין שיקולי מדיניות ריאליים.

ז'בוטינסקי הרצינוליסט מיעט לכתוב על ירושלים וכמעט לא עסק בהר הבית,

למעט הצעה לנהל את המקומות הקדושים בחסות בינלאומית תוך ויתור על טענה לריבונות יהודית במקום. לעומת זאת, בכותל המערבי – שאותו חווה כנבדל מהר הבית – ראה ז'בוטינסקי סמל לאומי. נראה שבכך ביקש לנטרל את ההיבט הדתי של הסכסוך ולהותירו בזירה הלאומית-פוליטית בלבד.

בגין עשה שימוש ברטוריקה אקספרסיבית פונדמנטליסטית בנוגע לירושלים והכיר בקיומו של ממד של קדושה כגורם מנחה בשיקול הדעת המדיני. גם הוא נטה להאדיר את מעמד הכותל המערבי על חשבון הזיקה להר הבית. על כל פנים, בתפקודו כראש ממשלה פעל באיפוק למען שימור הסטטוס-קוו שנקבע לאחר מלחמת ששת הימים, וחשב שהוא הפתרון הנכון. בוועידת קמפ דייוויד התנגד בגין להצעות אמריקניות שלהבנתו יסמלו הכרה בתביעת המוסלמים על ההר, ובמקביל – בניגוד להבטחות קודמות שלו – לא התיר תפילת יהודים בו. גם כאן הכוונה הייתה לנטרל את הממד הדתי מהסכסוך הערבי-ישראלי.

ליחסו של המשורר אורי צבי גרינברג להר היה גוון מיסטי, והוא ראה בו מפתח לכינון מלכות ישראל השלישית. לשיטתו, ללא הר הבית, ישראל אינו ישראל. לפיכך מתח ביקורת חריפה על כך שהר הבית לא נכבש במלחמת העצמאות. הוא לא הסתיר את השאיפה לבנות את המקדש על חורבות המסגדים וראה בכך מפתח למעבר מ"עם" ל"מלכות". כיבוש ההר במלחמת ששת הימים נשא מבחינתו מטען תיאולוגי משיחי מחולן. משלא מומשה השליטה בהר הוא הביע את אכזבתו המרה וקונן מרה על כך שבעל הנס איננו מכיר בניסו.

שני המאמרים האחרונים בשער זה מציגים את הקשר ההיסטורי – הדתי והלאומי – של האסלאם לירושלים ולהר הבית. את האחד כתב מומחה יהודי לאסלאם, ואת השני, איש דת מוסלמי, הממונה על הר הבית מטעם המלך הירדני עבדאללה.

פרופ' עמנואל סיון מתחקה אחר הדרך אשר בה עוצב היחס המיוחד של האסלאם לירושלים ולהר הבית. הוא מציג מנעד של התייחסויות מתקופת האסלאם הקדום ועד ימינו, המסרטטות את תהליך יצירתו, גיבושו והטמעתו של היחס הדתי והלאומי המיוחד לעיר ולמסגד שבתוכה. המהלך מפתיע ומרתק: תחילתו במחלוקת עתיקה בשאלה אם מוחמד עלה על גבי סוסתו האגדתית אלבוראק מירושלים או ממכה. לטענת פרופ' סיון, בתחילה, האסלאם לא החשיב את ירושלים, ורק לאחר מכן הופיעו שמותיה הערביים של העיר (אל-קודס –

הקדושה; בית אל-מקדס – בית המקדש), כמענה לצרכים פנימיים של האסלאם הן ברמה העממית (מומרים יהודים לאסלאם כמו גם נזירים נוצרים שהשפיעו על ההמון) הן ברמה השלטונית (השושלת האומיית נזקקה ללגיטימציה להעברת מרכז החליפות מחצי האי ערב לסוריה ולארץ ישראל, שטבורה בירושלים). קדושת העיר התעבתה והסתעפה מפיתוחם של מיתוס היסטורי בנוגע לעברה של העיר ומיתוס אסכולוגי באשר לעתידה באחרית הימים.

במאתיים השנים הראשונות לאסלאם, כאשר הדת התמסדה, שללו אנשי העולמא השכלתנים, שראו עצמם כשומרי טוהר האמונה, את רעיון קדושת העיר. עד למאה האחת עשרה ניצבה שאלת קדושת העיר בליבו של מאבק בין אסלאם מלומד לאסלאם עממי. כך למשל, נפילת העיר בידי הצלבנים בשנת 1099 לא עוררה זעזוע באסלאם. השינוי במעמד העיר החל ביוזמת חוגי השלטון באמצע המאה השתים עשרה. האמיר הטורקי זנגי, שביקש לסלק את הצלבנים מהמזרח, הציב את שחרור ירושלים כיעד עליון. מכאן ואילך הפכה ירושלים סמל בידי בנו ויורשו של זנגי, נור אל-דין. באותה תקופה חלה תמורה בנוגע למעמדה של העיר, והיא ניצבה מעתה במוקד ההוויה הדתית המוסלמית. שיאו של המהלך בכיבוש העיר בידי צלאח אל-דין בשנת 1186, שנחגג בסגנון גרנדיוזי במיוחד ונחרט בתודעה האסלאמית מאז ועד היום. ההדגש האידיאולוגי על מעמד ירושלים ומלחמות המצווה לשחרורה חוללו שינוי מהותי במעמדה, והיא השתלכה במסכת התיאולוגית של האסלאם המלומד והממסדי כמו גם במסכת האמונית-פולחנית והריגושית של האסלאם העממי.

מראשית תקומתה של התנועה הלאומית הפלסטינית היא גילתה רגישות כלפי ירושלים. המופתי חג' אמין אל-חוסייני הפך את אל-קודס לסמל מגבש במיתולוגיה שיצר לתנועתו. כאיש דת בכיר, השפעתו הייתה גדולה. על רקע זה, נפילת הר הבית בידי היהודים בשנת 1967 עוררה זעזוע עמוק ברחבי העולם המוסלמי. גם במישור הכלל מזרח תיכוני הפכו מקומה של העיר וכיבושה מחדש משימה עליונה. ניהולה של מלחמת מצווה על השליטה בירושלים ובהר הבית מעצימה את הממד הדתי והלאומי של הסמל – אל-קודס – עד היום.

ד"ר מסטפא אבו-סווי מתאר מנקודת מבט של מלומד דתי מוסלמי את החשיבות שמעניקים מקורות אסלאמיים לארץ הקודש, לירושלים ולמסגד אל-אקצא.

במאמרו מובאים המקורות הקדומים בקוראן, בהשקפה האסלאמית (סונה) ובמסורת הנביא מוחמד (חדית'), באשר לאתרים אלו, כמו גם פרשנויותיהם בידי מלומדי אסלאם, מהעת העתיקה עד ימינו אנו.

המאמר מתאר את הקליגרפיה במסגד ובמבנים שעל ההר, הכוללת פסוקים העוסקים הן באירועים היסטוריים מהעבר הן בנבואות לעתיד לבוא; הן בסיפור בני ישראל ובמאבקו של משה לשחרורם ממצרים הן במסרים היוצאים נגד השילוש בנצרות, ועוד.

המחבר מדגיש את מקומו המרכזי של מסגד אל-אקצא בחיי המוסלמי. מוסלמים חייבים לתמוך במסגד הן באופן חומרי הן באופן רוחני. אולם מימוש שתי החובות הללו נפגם לדעתו כאשר המסגד נמצא תחת כיבוש ישראלי, שהרי מעת לעת מושגות מגבלות על גישתם של חלק מהמוסלמים הפלסטינים אל ההר.

השער השני: "הממשות", מציג את תמונת המצב הנוכחית בהר הבית מהבחינה הפיזית, התודעתית והמשפטית. אלו מאמריו:

פרופ' דן בהט, מחשובי הארכיאולוגים בישראל, שחפר את מנהרות הכותל והיה ארכיאולוג מחוז ירושלים, פורש לפנינו את התמונה הפיזית המלאה של הר הבית בשלושה ממדים: אורך, רוחב ועומק. הוא סוקר את תולדות הבנייה על ההר מימי שלמה המלך ועד ימינו ועורך לנו היכרות עם כל המבנים הנמצאים בו כיום.

אכן, ההר הלא-גדול הזה ריכוז במשך אלפי שנים את תשומת ליבם של מלכים ושל מאמינים שכבשו אותו לתקופה והותירו בו חותם הן באמצעות בנייה הן באמצעות הריסה. שרשרת ארוכה של שליטים, שמוצאם מארבע כנפות תבל, עיצבו את הצורה ואת הפונקציה של ההר מתוך מימוש צרכים פוליטיים, דתיים, אומנותיים וחברתיים. המהלך בו כיום, על פני השטח ותחתיו, נחשף למראות המשמשים יחדיו קליידוסקופ עוצמתי המשקף את תולדות התרבות, הדת והפוליטיקה של אחד האזורים החשובים בעולם העתיק. מקדשים, כנסיות ומסגדים – מהמרכזיים ביותר לשלוש הדתות המונותאיסטיות – נאחזו בהר מהלך הדורות. ניצחון האחד מגיע במקרים רבים על חשבון חורבן האחר. ההר בצורתו הנוכחית מספר דרך עיני הארכיאולוג את סיפורו המורכב.

שני המאמרים הבאים מסרטטים את היחס להר הבית בתודעתן של שתי קבוצות זוהות האקטיביסטיות ביותר לגביו: הציונות הדתית והציבור הערבי־מוסלמי, הפלסטיני, בישראל.

ד"ר צחי הרשקוביץ סוקר ומנתח במאמרו את השינוי, שקשה להפריז בחשיבותו, ביחסה של הציונות הדתית להר הבית. העובדה היא שחלה עלייה דרמטית במרכזיותו של הר הבית בתודעת הציונות הדתית בחמש עשרה השנים האחרונות. הביטויים לכך מרובים מאוד: מכונים, כנסים, ספרים, מערכי חינוך והסברה, מאבק משפטי ולחצים פוליטיים, המכוונים כולם לשיבה להר. התוצאה המוחשית של מהלך זה היא גידול עצום במספרם של יהודים דתיים העולים אליו, הצומח בטור הנדסי מדי שנה.

זוהי התפתחות מפתיעה בהתחשב בעובדה שרוב הציבור הישראלי, ובכלל גם אנשי הציונות הדתית, לא גילה בעבר עניין רב בהר הבית. כך היה עד מלחמת העצמאות וכך גם בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים. הרב שלמה גורן, אז הרב הראשי של צה"ל, ביקש לבסס את הר הבית כמקום תפילה, אבל ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים והרבנים הראשיים לישראל מנעו זאת. הכותל המערבי שאב אליו את המוני העם, ואילו הר הבית הופקד בידי הווקף המוסלמי ללא מחאה ציבורית גדולה. מה אפוא גרם לשינוי?

בעשרות השנים שלאחר מלחמת ששת הימים השקיעה הציונות הדתית את משאביה הפיזיים והרוחניים בפיתוח ההתיישבות ביש"ע. הרוח שנשבה במפרשי המתישבים הייתה רוח משיחית וחלוצית. הר הבית לא נכלל בדרך כלל בסדר היום של הקבוצה, בין היתר משום מסורת הפסיקה ההלכתית, שאסרה באופן גורף את העלייה להר. במאבקים סביב הסכמי אוסלו, הר הבית לא היה נושא מרכזי. אבל ככל שמפעל ההתיישבות הלך והתבסס והפעילות בו נתפסה כממצה את עצמה, מצד אחד, וככל שהתברר (עקב פינוי סיני ולאחר מכן ההתנתקות) שמפעל ההתיישבות אינו ערובה כנגד נסיגות עתידיות, מהצד האחר, התפתח הצורך בהצבה של יעד אידיאולוגי חדש בעל השלכות מעשיות במרכז התודעה של הקבוצה. מגמה זו תואמת את הרוח הכללית של הציונות הדתית, המבקשת לעצמה אתוס אקטיבי של פעילות ארצית למען קידום החזון האידיאולוגי של שיבת ציון.

השיבה להר הבית הונהגה בידי דמויות רבניות מגוונות, ובהם לא רק הרבנים החרדליים אלא גם המתונים, הליברלים והאינטלקטואלים שבין הרבנים, ובכך ניתן הכשר למהפכנות סביב הר הבית. הרוב המכריע של הנוהים אל ההר היום אינם מוותרים מצד אחד על רצונם בהקמת בית מקדש שלישי, אבל מצד שני אינם עסוקים בכך ואינם מבקשים לנשל את המוסלמים מההר, אלא מכוונים את מאמציהם למימוש זכותם לחזור אל ההר ולהתפלל בו. כאמור, מאבק זה זוכה בתמיכה גדולה ומתגברת בקרב קהל רחב.

פרופ' יצחק רייטר סוקר את הדרך אשר בה רואה השיח הפלסטיני והכלל-מוסלמי בן זמננו את ההיסטוריה של הר הבית, ומציג את העצמת התודעה בדבר חשיבותו של המתחם בכל הנוגע לפרקטיקה היום-יומית של הסכסוך היהודי-ערבי.

ישנה מחלוקת בנוגע לחשיבותם ההיסטורית של ירושלים ושל מסגד אל-אקצא באסלאם: הנרטיב הפלסטיני רואה בהם מוקד של הזהות וההיסטוריה האסלאמית הקדמונית. חכמי ההלכה האסלאמית בדורנו טוענים שלירושלים היה מעמד מקודש אצל הערבים עוד קודם הולדת היהדות ושיש לנהל מלחמת קודש (ג'יהאד) לשחרורה מידי זרים. מנגד, במחקר המערבי מובאות דעות שונות, ובהן כאלה הממזערות את מעמדם של ירושלים ושל אל-אקצא במקורות האסלאם.

על כל פנים, קדושת ירושלים והמסגד הועצמה במהלך השנים בעיקר בשלוש נקודות זמן: האחת במאה השביעית, כאשר הח'ליפים האומיים ביקשו להציב את ירושלים כמשקל נגד למכה ולאל-מדינה, שנשלטו בידי אחרים. הבחירה בסלע שבהר הבית כמקום הקדושה נועדה להציב את האסלאם כנדבך היסטורי של התפתחות והתקדשות מונותאיסטית מאברהם ומדמויות מהתנ"ך ומהברית החדשה ועד לנביא מוחמד. היא אפשרה הסטה של ההון הסימבולי שנבע ממקום מקודש אל הדת החדשה; נקודת הזמן השנייה היא במאה השתיים עשרה, לאחר הכיבוש הצלבני, שחילל את המסגד. באותה עת פתח צלאח אל-דין במלחמת קודש והציב את כיבוש העיר כמטרה מרכזית; נקודת הזמן השלישית אשר בה הואדר מקומם של ירושלים ושל המסגד כנרטיב האסלאמי החלה בפתח המאה העשרים, עם הכיבוש הבריטי של ירושלים ולאחר מכן עם המאבק הלאומי בין התנועה הלאומית הפלסטינית לבין הציונות ומדינת ישראל. מצב דברים זה נמשך

גם בעת הזאת: מסגד אל אקצא משמש כלי פוליטי רב-עוצמה בגיוס ערביי ארץ ישראל ומוסלמים מן העולם כולו למאבק הפלסטיני.

אף שהדבר סותר שפע של מקורות אסלאמיים קדומים, חלק מהחיבורים האסלאמיים בני זמננו עוסקים בהכחשה שיטתית של הזיקה היהודית להר הבית, כביכול מעולם לא היה שם בית מקדש, וחלקם ממעיט בערכו ההיסטורי והדת של המקדש.

בעשרים השנים האחרונות, במקביל למעורבות הגוברת של תנועות ואישים יהודים בנוגע לנעשה בהר הבית מנהלות קבוצות פוליטיות ודתיות אסלאמיות מסע הפחדה: "אל-אקצא בסכנה", כביכול ישראל מבקשת להרוס את קודשי האסלאם. רבים מהפלסטינים מאמינים במסר זה ורואים חובה לעצמם "להגן" על אל-אקצא מפני יהודה.

מתחם הר הבית מנקז אליו תודעות דתיות, פוליטיות ולאומיות. הוא ממקד תשומת לב כלל-אסלאמית, ערבית ופלסטינית מקומית. אכן, ישנה מחלוקת באשר לקדמוניותה של קדושת מקום זה באסלאם, אבל אין ספק בכך שכיום מסגד אל-אקצא הוא עוגן זהות מרכזי בעיני המוסלמים תושבי הארץ.

שלושת המאמרים הבאים בוחנים היבטים משפטיים שונים בנוגע להר הבית. המשפט הוא המכשיר החברתי המקובל לטיפול ולהסדרה של סכסוכים שאינם מיושבים באמצעות הסכמה בין צדדים. על פניו, עומק אי-ההסכמה סביב השליטה בהר הבית – שממנה נגזרות שאלות מרכזיות כגון הנגישות אל המקום, דרכי השימוש בו, ההכרעה בנוגע לאופיו ודרכי קבלת החלטות בנוגע עתידו – מעורר ציפייה שהמשפט המקומי והבינלאומי יציעו מתווה להסדרה נורמטיבית של המחלוקת בהתבסס על עקרונות משפטיים בתחומים רלוונטיים. אולם אף אם אין מדובר בציפיית שווא – אפשר להיעזר בנורמות מהמשפט המקומי והבינלאומי – ידו של המשפט אינה ארוכה דיה לרפא את המחלוקת.

במאמר הפותח מציג פרופ' עמיחי כהן תמונה רחבה של סכסוכים על מקומות קדושים במבט השוואתי. במרכזו ניצבת הטענה שהגישה השלטת במדינות ליברליות היא של חוסר התערבות בהסדרת מקומות קדושים משום שזוהי סוגיה דתית, ומדינות חסרות אמות מידה להכרעה בין עמדות דתיות סותרות. אף על

פי כן, במאמר נבחנות זכויות שונות העשויות לשמש בסיס להתערבות המדינה: הגנה על חופש הפולחן, הגנה מפני פגיעה ברגשות דתיים והזכות לתרבות. אולם הגנות אלו, גם אם תוכרנה, אינן מספקות משום שיש לאזן כל אחת מהן עם צרכים ועם אינטרסים אחרים. המאמינים, הסבורים שקדושתו של מקום קדוש אינה ניתנת לחלוקה ולאיוון, מתקשים לפיכך לקבל התערבות מדינתית המבקשת פתרון מידתי ומאזן.

תחת זאת מציע פרופ' כהן שהשמירה על מקומות קדושים תהיה חלק מדיון בזהות (להבדיל מזכויות), שבמסגרתו תפעיל המדינה מנגנוני הסדרה ביחסים שבין רוב למיעוט. אסור לה למדינה להותיר לצדדים לפתור את הסכסוכים בעצמם, שהרי משא ומתן וסחר בקדושה בין בעלי אמונות דתיות שונות לא יצליח, וסופו אלימות. לכן מוצע שהמדינה תתערב בסכסוכים ושתפקידה המרכזי יהיה להגן על המיעוט, שעקב היותו כזה הוא חשוף להפליה ולפגיעה בתרבותו. מוצעים מתווים של פתרונות העשויים לאפשר ניהול סביר של מחלוקות בנוגע למקומות קדושים, ובהם כפייה של חלוקה בהתאם לסטטוס-קוו קיים, עירוב מנהיגים דתיים בפתרון הסכסוך באמצעות הגמשת תפיסותיהם הדתיות או ניהול המקום הקדוש באמצעות הממשלה בדרך שתמקם את הדיון בתחום המשפט המנהלי. מסקנת הדיון היא שרק ניהול של המקומות הקדושים בחסות המדינה עשוי להביא ליציבות מסוימת בסכסוכים הסובבים אותם.

לאחר הדיון הכללי במקומות קדושים מובאים שני מאמרים העוסקים באופן ספציפי במעמדו המשפטי של הר הבית מנקודת ראות פנים-ישראלית ומנקודת הראות של המשפט הבינלאומי.

פרופ' ברק מדינה וגב' רומי קאופמן טוענים שאף שהמצב החקיקתי הקיים בדיון הישראלי מאפשר ואולי אף מחייב החלה של ביקורת שיפוטית על מעשי ומחדלי הממשלה בהר הבית, בתי המשפט המקומיים בוחרים להשעות במידה רבה את סמכות השיפוט שלהם ומותירים לרשות המבצעת להפעיל שיקול דעת באופן שהוא כמעט בלתי-מוגבל. לשימוש הנרחב בדוקטרינת אי-השפיטות בהקשר של הר הבית ישנם הסברים רבים: ייחודיותו של המקום, אופיו הלאומי של הסכסוך סביבו, המורכבות הפוליטית והיחסים העדינים עם ממלכת ירדן ועם הווקף, והעובדה שבית המשפט אינו נתפס כגורם לגיטימי לפתרון הבעיה.

אכן, גם הכנסת נמנעת מלפעול בכל הנוגע להפעלת סמכויות שלטוניות בהר הבית.

המחברים דנים בשלוש סוגיות עיקריות: האחת, האיסור על תפילת יהודים בהר הבית. חוקיותה של המדיניות האוסרת תפילת יהודים בהר עקב החשש "הקרוב לוודאי" שהדבר יביא לפגיעה בסדר הציבורי לא נבחנה באופן ממשי בכג"ץ. בהקשר זה, הריסון השיפוטי עומד בסתירה לעמדה השיפוטית באשר לכיבוד זכויות האדם בקביעת סדרי התפילה בכותל. המחברים עומדים על אי-ההתאמה וטוענים להצדקתה. הסוגיה השנייה עניינה ההימנעות מאכיפת נורמות משפטיות כלליות, כגון דיני תכנון ובנייה, על פעילותו של הווקף על ההר. אף שלהלכה, המשפט הישראלי אמור לחול על הנעשה בהר, בפועל, הריבונות בו מסורה לווקף, ותחולתו של המשפט הישראלי נוגעת רק למעטפת שסביבו. לבסוף נדונה בקצרה גם סוגיית ההגבלות המוטלות על כניסת מוסלמים להר הבית, שגם בנוגע אליה מותיר בית המשפט מתחם בלתי-מוגבל למעשה של שיקול דעת בידי גורמי הביטחון.

התמונה המצטיירת, בעיני המחברים, היא שהמדיניות השיפוטית המרוסנת של בתי המשפט הישראליים בנוגע להר הבית מעוררת ספק אם יש תוקף מעשי להצהרות הגבוהות – בשלושה חוקי יסוד! – בדבר ריבונות ישראל במתחם הר הבית.

במאמר החותם את הדיון המשפטי בוחנים פרופ' רות לפידות וד"ר עמרי שלו את עמדת המשפט הבינלאומי בנוגע להר הבית. מתברר שאין במשפט זה מנהג כללי או אמנה רבי-צדדית כללית המסדירים את מעמדם המשפטי של מקומות קדושים בכלל ושל הר הבית בפרט. המאמר מחזר אחר דינים שונים שאפשר להסיק מהם את דבר קיומם של הסדרים העוסקים באופן חלקי בהר הבית.

הוראות רלוונטיות כלליות הנסקרות במאמר כוללות את האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות העוסקת בחופש הדת, את אמנת אונסק"ו – שעניינה הגנה על המורשת התרבותית של העולם – ואת הוראות המשפט ההומניטרי הבינלאומי החלות בעת סכסוך מזויין. נוסף על כך ישנן הוראות בינלאומיות החלות במיוחד על מקומות קדושים בארץ, חלקן מהעבר העות'מאני ומתקופת המנדט הבריטי וחלקן הוראות שהתקבלו מאז קום המדינה, ובהן הוראות בהסכם הביניים

הישראל-פלסטיני משנת 1995, בהסכם השלום עם ירדן משנת 1994 ובהסכם בין ישראל לבין האפיפיור משנת 1993.

מעבר לכל אלה ישנן הוראות מיוחדות להר הבית. בשנת 2013 חתמו ירדן והרשות הפלסטינית על "הסכם להגן ביחד על מסגד אל אקצה", שבמרכזו הסמכת מלך ירדן לשמור על הר הבית כמו גם ההכרה בריבונות של הפלסטינים על הקרקע שעליה נמצאים המקומות הקדושים, ובהם גם ההר. ההסכם, שהוא דו-צדדי ולכן מחייב רק את שני הגופים החתומים עליו ולא את ישראל, מתיימר להקנות זכות גישה ופולחן למוסלמים בלבד.

המחברים מתארים את התפתחות הסטטוס-קוו משנת 1967 ועד ימינו אלו ואת השינויים שחלו בשטח. הם מדגישים שהתחייבותו של ראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו, משנת 2005, שמדינת ישראל תכבד את הסטטוס-קוו על ההר כפי שנהג אז: "מוסלמים מתפללים על הר הבית, ואלה שאינם מוסלמים מבקרים בהר הבית", היא הצהרה מחייבת במשפט הבינלאומי. מסקנתם היא שיש לתמוך על שאין דינים מפורטים יותר המסדירים את ההתנהלות בהר הבית.

התמונה המצרפית העולה משלושת המאמרים המשפטיים היא שבעת הזאת קצרה ידו של המשפט מהסדרה משמעותית של הנעשה על ההר.

בשער השלישי והאחרון: "בין חלום לממשות", מופיע מאמרם של פרופ' ידידיה שטרן וד"ר עדיאל זימרון, המבקשים לקשור בין החלום לבין הממשות. המחברים עורכים מיפוי של שלושה חלומות המשוקעים בתרבות היהודית בנוגע להר הבית: החלום האחד, המכונה "געגוע", מתמקד בעבר וחותר לחידושו בהווה, קרי: להקמת בית המקדש כפי שהיה עד לחורבנו. שחזור העבר הוא שיבה למצבו הטבעי של עם ישראל ולסדר הקוסמי ולהרמוניה של הבריאה; החלום השני, המכונה "כמיהה", מתמקד בעתיד, ומבקש לעצב את ההווה בדרך של תיקון המציאות וקידומה לקראת מימוש יעדים דתיים, לאומיים ותרבותיים. הכמיהה היא לעיצוב ירושלים והר הבית כדוגמת ירושלים האידיאית – ירושלים של מעלה; החלום השלישי, המכונה "השתוקקות", אינו מבקש לממש מטרה קונקרטיית הקשורה לעבר או לעתיד אלא הוא על-זמני, ומונע בידי רצון לעצב

תודעה נפשית הממוקדת באינסוף. הר הבית הוא מקום התגלות השכינה המאצילה קדושה על המקום, ומכך מתחייבת התנהגות אנושית של ריחוק וזרות. הריחוק הוא המפתח ליצירת יחס בלתי-אמצעי, בלתי-מוגבל, מתפתח ויצירתי בין האדם לשכינה. ההשתוקקות מבטאת יחס כלפי אינסופיותה של הבריאה, והמשתוקקים נשכרים מהעמקת יחסם כלפיה.

כל זמן שעם ישראל היה בגלות נתפס הר הבית כמרחב מדומיין, ולכן יכולים היו שלושה יהודים שבלב כל אחד מהם חלום אחר לכסוף יחדיו להר הבית בלי לתת משמעות להבדלים שבין חלומותיהם. אבל לאחר מלחמת ששת הימים ותפיסת הריבונות על ההר הפך המרחב המדומיין ריאלי, ולכן יש להבחנה בין החלומות חשיבות בעולם הממשות. המתגעגעים אל ההר, המונעים בעיקר מרגשות דתיים, והכמהים אל ההר, המונעים גם מרגשות תרבותיים ולאומיים, אמורים לבקש שינוי על הקרקע – מדרך כף רגל בהר לשם תפילה ואף יותר מכך – ברוח המפעמת עכשיו בלב חלקים משמעותיים מהציבור הציוני-דתי כמו גם בקרב קבוצות בציבור הלאומי. מנגד, המשתוקקים, המונעים גם הם מרגשות דתיים, תרבותיים ולאומיים, אינם שואפים להגשמה ולמימוש באמצעות עלייה פיזית אל ההר. אדרבה, הריחוק מההר ולא מימוש הבעלות הקניינית עליו הוא הביטוי הנכון להשתוקקות, המוכוונת לאינסופיותו של האחר ומאפשרת את התגלותו.

פרישת החלומות השונים והעמדות הרווחות ביהדות ובציונות מבירה ששיחה על הר הבית עשויה להיות סובלנית וסופגת פרשנויות מגוונות שמהן נגזרות דרכי התנהגות שונות באשר למנעד שבין העמדה המבקשת לממש את הנוכחות היהודית בהר הבית בדורנו לבין העמדה המבקשת איפוק מפני הגשמה מעשית של הכיסופים אליו.

"הר הבית" הוא המקום הפיזי המרכזי ביותר בהווה היהודית. כך היה בתקופת המקדש וכך בשבעים דורות של גלות, שבהם נתפס כיעד-חפץ בלתי ממומש. כיום, כשההר נמצא בריבונות ישראלית מעל לחמישים שנה, הוא נושא מרכזי ונפיץ בשיחה הישראלית – בין יהודים לבין עצמם ובין יהודים לבין מוסלמים.

כל ניסיון לתאר את הר הבית בממדים קונקרטיים נתקל בקשיים משום שהיחס אליו מתנודד בין קטבים שונים: רציונליים ומיסטיים; פרטיקולריים ואוניברסליים; היסטוריים ומטה-היסטוריים; פיזיים ורוחניים. למרות זאת, ספר זה מבקש להסתכל על הר הבית מתוך עמידה על המתח שבו הוא מתקיים בין החלום לבין הממשות, שהפער ביניהם עצום. בחלקו הראשון מתואר החלום – על היבטיו הדתיים, הלאומיים והתרבותיים – הן מנקודת ראות יהודית הן מנקודת ראות מוסלמית. בחלקו השני מוצגת

הממשות, המציאות של הר הבית כיום על שלל היבטיה הפיזיים, הסוציולוגיים והמשפטיים. בחלקו השלישי מוצע מתווה מלא ועשיר של המשמעויות המעשיות של כל אחד מהחלומות היהודיים באשר להר בעת הזאת, כאשר "הר הבית בידינו".

הספר כולל מארג ייחודי של הגות טובי החוקרים באשר להר הבית, בתחומי הדעת השונים – פילוסופיה, מחשבת ישראל, תרבות, מזרחנות, אסלאם, ארכיאולוגיה, חברה ומשפט ישראלי ובינלאומי.

הר הבית מנקז אליו תודעות דתיות, פוליטיות ולאומיות רבות עוצמה. האם נדע להכיל אותן באופן אחראי? ספר זה מבקש לאפשר זאת באמצעות הרחבה של יריעת השיחה על ההר אל ממד העומק הראוי לה.

מחיר מומלץ: 98 ש"ח

יוני 2022

www.idi.org.il

מסת"ב: 7-381-519-965-978

0 4500001289 9

דאנאקוד 450-1289